

Списък на публикации с резюмета

на доц. д-р Елисавета Мусакова, представени за участие в конкурса за заемане на академичната длъжност професор по специалността *Изкуствознание и изобразителни изкуства* (украса на ръкописната книга), професионално направление 8.1., обявен в ДВ бр. 79/07.10.2016 г. за нуждите на ИГ *Средновековно и възрожденско изкуство*, сектор *Изобразителни изкуства*

1. Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII в. София:

Национална художествена академия, 2014. - 135 с. – ISBN 978-954-2988-29-8. Изданието, замислено като учебно пособие към курса „Феноменология на ръкописната книга“, който вода в Националната художествена академия за II курс специалност „Изкуствознание“, всъщност е първият опит да се представи една по-цялостна класификация от палеографска гледна точка на средновековните и късносредновековните ръкописи, определени като български или играещи определена роля в историята на българската книжовност. За разлика от руските и едно сръбско издание, които и до днес се смятат за основни в изучаването на славянската палеография, но които почиват на съответните собствени традиции, българската наука разполага главно с отделни статии и студии върху конкретни книжовни средища, книжовни паметници и индивидуални почерци, засвидетелствани от нашето наследство. Тъй като негова основна част представляват кирилските ръкописи, а от малкото на брой глаголически нито един не се пази в българско хранилище, което изключва директния достъп на студентите до тях, книгата е фокусирана именно върху кирилската палеография. Уводът отдава дължимото на българските изследователи, следван от една теоретична част, която с оглед на традиционна следваната, но в действителност твърде неустановена или изискваща уточнения терминология, предлага въвеждане и на други необходими работни понятия. Конкретният материал, който е извлечен както от постигнатото от предшествениците, така и от собствени проучвания, е разпределен по епохи и по средища, където това е възможно, а данните са структурирани в два аспекта: писмо – или кратката историческа характеристика на видовете и типовете, и писачи – индивидуалния израз на дадената тенденция. Макар и не изцяло развит, се предлага като прагматичен подходът все още липсващите понятия за разновидностите на уставните и полууставните писма да се попълнят именно чрез персонализираните почерци (писмо тип поп Добрейшо, тип поп Драган и пр.). С оглед спецификата на обучението, за което е предвидена книгата, освен писмото се отбелязват и някои характерни художествени особености на ръкописите, тъй като писмо и украса са неразривно свързани. В отделни анализи са използвани съвсем нови наблюдения, както такива, отразени в подготвяни за печат мои статии (напр. за писачите дяк Владко и Петър Даскал, за групата минеи, преписани за Врачанския манастир „Св. Троица“), така и наблюдения, представени в скорошни публикации на други автори. Книгата няма претенцията за изчерпателност, тъй като и образците, и обемът на текста са съобразени в голяма степен с преподавания материал и достъпността до него в българските библиотечни колекции.

2. **Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library.** Ed. by Ralph Cleminson, *Elissaveta Moussakova*, Nina Voutova.

Budapest: CEU etc., 2006. – XL, 288 с. : с цв. ил. – (CEU Medievalia, ISSN 1587-6470 ; 9). ISBN 9789637326974.

Заслугата на този каталог е, че направи по-достъпна една сравнително слабо позната колекция от славянски ръкописи с предимно източнославянски произход. Каталогът е резултат от работата на тримата автори, които описаха славянските ръкописи в Националната библиотека „Сейчени“ в Будапеща. Основният дял се пада несъмнено на учения-славист Ралф Клеминсън, а анализът на водните знаци и респективно, датирането на повечето ръкописи са направени от специалиста в областта на филигранологията Нина Вутова. Моят дял се състои от описанията на художествените подвързии и на украсата, в които най-голямата трудност, извън запознаването с една по-различна от южнославянската традиция, беше изработването на терминологичния апарат на английски – от една страна поради изобщо съществуваща липса на термини или неясноти, там където те обичайно се прилагат, а от друга поради непълната адекватност на английския речник спрямо художествените явления, характерни за книжовната култура, развита (най-общо казано) в парадигмата на византийските украсени ръкописи. Специално по отношение на украсата беше направен и опит за развиване на полето Decoration в препоръчителния стандарт за електронни описания на ръкописи в платформата, базирана на Text Encoding Initiative, въз основа на която Р. Клеминсън разработи електронния формат, в който бяха вкарани данните.

3. **Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт на Българската православна църква. Т. 1. Библейски книги.** Съст. Боряна Христова, *Елисавета Мусакова*, Елена Узунова. София: Борина, 2009 (Чехия). – 256 с.: с цв. ил. – ISBN 978-954-500-228-1.

Този опис беше направен в рамките на проекта „Ръкописни и документални паметници от българските земи XIII–XVII в.“, финансиран от ФНИ. Както и в горния случай, описанието на подвързиите и украсата беше делът на моето участие в проекта. По отношение на художествените подвързии на запазените в България славянски ръкописи опорната точка до този момент бяха единствено по-детайлните описания в петия том от поредицата описи на славянските ръкописи в Националната библиотека в София, както и съответният дял от монографията на Даринка Караджова за Котленската книжовна школа, в който се разглеждат само късни подвързии от XVIII и XIX в.

Описването на украсата трябва да се възприема като продължение на постигнатото в това отношение от Аксиния Джурова в аналитичните описи на славянски ръкописи. Отново, основен проблем е употребата на терминология в тип текст, в който описването на художествени явления неизбежно води до по-свободен език, до по-субективни преценки, за избягването на които, доколкото е възможно, беше направен опит за изработване на по-стандартизирано изложение на данните. Приносът в тази област е въвеждането за първи път в научно обръщение на данни за художествения облик на редица ръкописи, които бяха слабо или изобщо непроучвани от тази гледна точка.

4. **За един литургичен (или семантичен?) маркер в Болонския псалтир.** – В: Християнска агиология и народни вярвания: сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. София: Изток–Запад, 2008, 417–423. – ISBN 978-954-321-438-9.

Статията, както и следващите (тук № 5–9), е част от продължаващо в годините изследване на украсата на един определен тип украсена ръкописна книга – Псалтира, в търсене на подходите, които е използвал средновековният книжовник, който често е и изпълнителят на украсата. Във всички тях, както и в публикациите от следващия подраздел – посветени на Четириевангелието и Изборното евангелие, водещият принцип е търсенето на връзка между украсата на ръкописа, неговото съдържание и неговото литургично предназначение, каквато разкриват редица публикации върху илюстрирани византийски ръкописи. За разлика от тях обаче, българските, а изобщо южнославянските псалтири до XIV в. нямат миниатюри и украсата им се свежда до орнаменти в заставките и инициалите. В този смисъл методологическите опорни точки, с които изследователят разполага, са малко, а резултатите – несигурни, понякога дори обезкуражаващи, но зад тях стои убеждението, че натрупването на данни ще допринесе ако не за осветляване на слабо изучената средновековна литургична практика в България, то за евентуалната ръкописна традиция, в която се вписва всеки конкретен паметник.

Болонския псалтир е особено показателен пример за извеждане на тезата, че е трудно или методологически неправилно да се търси непременно такава пряка връзка чрез маркери като по-богата украса, по-голям размер на инициалите, открояваща се спрямо околната орнаментика (напр. тератологична срещу плетенична или растителна), както и да се очаква указание за следвана конкретна литургична практика (което беше първоначалната теза, зададена в този „проект“ за изучаване на псалтирите). Затова в случая е обърнато внимание на група маргинални знаци в ръкописа, които се оказват поставени именно в такава роля – да маркират определени псалми. Търсенето на литургична или екзегетична мотивация обаче води до изводите, че не се получава кохерентна картина, в смисъл да се изведе определено послание, но че въпреки всички изказани резерви, някои акценти навеждат на предположение за нефиксирана в източниците по-активна богослужбена употреба на съответните псалми. Като „страничен продукт“ от проучването може да се посочи неотбелязаното, доколкото ми е известно, разместване при преписването на стихове в два сходни по съдържание псалма – 54 и 55.

5. Още един фрагмент от Шопов-Карадимовия псалтир. – В:

Богослужбните книги – познати и непознати: материали от научната конференция „Методологически проблеми по описанието на богослужбните книги“ = Liturgical Books: Known and Unknown: Methodological Problems Concerning the Description of Liturgical Books. Ред. Елена Тончева и др. София: Омофор, 2008, 27–42. – ISBN 978-954-9700-72-5.

Щастливият шанс за написването на тази статия беше намереният от Благовеста Иванова псалтирен фрагмент в част от архива на българската църква „Св. Стефан“ в Цариград, който се пази в Централния държавен архив. Дори без специален палеографски анализ стана ясно, че той е част от постъпилия на два пъти в Националната библиотека ръкопис от XIV в. – т. нар. Шопов-Карадимов псалтир. Накратко са изложени палеографските съображения, поради което приемам датировката на паметника в границите на първата половина на XIV в.

Въпреки че украсата в ръкописа е доста скромна, в тази първа публикация на фрагмента от ЦДА се прави за първи път и по-подробен анализ на

кодикологическите особености на ръкописа и на неговата украса, като тя отново е разгледана и откъм функционалното й качество на смислов маркер. От този анализ се изличат заключенията, че акцентите попадат върху службите през Велики петък, Възкресение Христово, Възнесение, Богоявление, както и възможността открояването на Пс. 33 да е свързано с употребата на стихове от псалма в евхаристийната литургия според Йерусалимския устав, засвидетелствана още в старинния ритуал на хлебопреломлението (*артокласия*).

6. **Psalterium Sinaiticum and its Graphic Segmentation.** – В: The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs. Ed. by Wolf Moskovich et al. Sofia : Cyrillo-Methodian Research Center of the Bulg. Acad. of Sciences, 2008 (Jews and Slavs; vol. 20), 205–226. – ISBN 954-9787-11-7.

Изследваният в посочената изследователска перспектива глаголически Синайски псалтир (*Син*), разкрива една ранна фаза в оформянето на славянските преписи на Псалтира. Въпреки че катизмите са отбелязани според въведеното палестинско подразделение на псалмите, писачите на *Син* не ги акцентират чрез орнаментиката. Псалмите не са маркирани и според начина им на употреба във всекидневното манастирско богослужение. Доколкото може да се съди по използваните художествени (графични) средства, акцентите попадат преди всичко върху псалми, използвани в празничното катедрално богослужение на Великата църква в Константинопол, но и в служението според монашеския Студийски типик. Съставът на *Син* води към най-древните пластове в историята на литургията и псалмодията – вечерната и утринната служба, празниците Пасха и Богоявление, като няколко монашески чинопоследования с палестински произход са открити чрез заставки и инициали. Прави се допускането, че тази нееднородна литургична картина е характерна за псалтирите по-ранни от XI в. и се правят съпоставки със състава на гръцкия Хлудов псалтир от IX в. В същото време остава неизяснено повече от очебийното акцентирание върху псалми без засвидетелствана литургична употреба¹. При изследването на визуалните маркери е отхвърлено поддържаното в научната литература мнение за отбелязването на тетради в ръкописа с рисунки на птици като своеобразен подпис на писача в съответна тетрада.

7. **Дечанския псалтир.** – В: Дечани у светлу археографских истраживања : зборник радова. Уред. Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 61–79. – ISBN 978-86-7035-280-3.

Статията предлага поглед към псалтира от Руската национална библиотека Гилф. 17, известен като Дечанския псалтир (*Деч*) през неговата украса. Ръкописът неизменно се споменава в редица публикации, засягащи редакционните особености на славянския Псалтир, но украсата му не е била подробно разглеждана. Без претенции за изчерпателност, тъй като за

---

¹ Тук не могат да бъдат пропуснати една грешка на автора по отношение тълкуването на Пс. 24, което всъщност се отнася до Пс. 23 според традицията на Септуагинтата и грешно посочената номерация на други два псалма.

изследването е ползван само черно-бял микрофилм от ръкописа, са анализирани стиловите особености на украсата и някои зависимости между литургичното съдържание на *Деч* и изпъкващите чрез орнаментиката си инициали. Посочени са съответствия с украсата на други ръкописи, преди всичко псалтири, от X–XI до XIV в. и отслабващата връзка с отделни архаични образци. Целта е данните от декоративната композиция на *Деч* да бъдат включени в по-широкия кръг на типологично изследваната украса на южнославянските псалтири до края на XIV в. Заключениета на този етап подкрепят по-късната датировка на *Деч*, предложена в някои предшествващи изследвания – края на XIII в., най-късно до 20-те години на XIV в. Авторът не се ангажира с мнение за произхода на ръкописа извън констатацията, че той е бил направен от добре обучен книжовник, но за поръчител със сравнително скромни финансови възможности – най-вероятно монах, ако се съди по включения Чин на полунощницата, и в книжовно средище, което не е представително за новите тенденции на епохата.

8. **The Psalter of King John Alexander in its Slavonic and Byzantine Context.** – Scripta & e-Scripta, 10–11 (2012), 339–354.

Веднъж възприета като словесно-образна цялост, средата на псалмите в *Песнивеца* предлага ключ към мотивацията на съставителите на ръкописа, която му придава тази много специфична форма – съчетание от два тълковни текста с фундаментален доктринален характер, които предшестват Пс. 77; миниатюра с редкия (ако не и единствено тук въведен точно на това място) сюжет Христос Стар на дни; надпис над миниатюрата, съдържащ официалната титулатура на Йоан Александър, повторена и в други негови ръкописи. Мотивацията може да бъде дефинирана като доктринална и политическа, двата аспекта, в които най-общо се изразява византийската имперска идеология. Първият се отнася до Псалтира като личен молитвеник и книга, която чрез пророчествата на цар Давид разкрива основите на християнската вяра. Композицията на ръкописа е толкова индивидуална, колкото е специална фигурата на този, за когото е поръчана – българския цар. Вторият аспект се предполага, че е реализиран в контекста на спорната ситуация около възкачването на трона на Йоан Александър и че оформянето на средата на псалмите е продиктувано от желанието да се легитимира неговата позиция с акцент върху неговата богопоставеност и владетелската му роля като защитник на православието.

На иконографско ниво двата аспекта се изразяват чрез сложната образна и догматична концепция, каквато представлява Христос Стар на дни. Необичайното спрямо византийската традиция решение, постигнато и чрез триумфалния надпис над Христовия образ, представлява умела адаптация на съвременна тенденция във византийското изкуство от Палеологовата епоха, която по всяка вероятност отразява актуалните богословски дискусии, обвързани с политическата ситуация в България и Византия.

В хода на разсъжденията за високообразования литературен кръг, в който е направен царският ръкопис, е изказано и предположението, че Похвалата към владетеля, включена в края на ръкописа, е съставена от две самостоятелни части – самата възхвала, която в научната литература е определена като публично произнесено слово, и приписката-колофон с името на писача и датата на завършване на ръкописа. Допуска се възможността похвалното слово да е дело

на самия писач, съставено или по повод интронизирането на владетеля, или по повод отбелязване на годишнина от военните триумфи на Йоан Александър.

9. **Марковският псалтир от Пловдивската народна библиотека.** – В: Сборник в чест на 80-годишнината на професор протопрезвитер д-р Николай Шиваров. Съст. Е. Попова и др. Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 2014, 375–405. – ISBN 978-954-524-982-2.

Дълго време единственото по-подробно, но все пак недостатъчно описание на този украсен ръкопис от 1638 г. беше част от студията на Н. Райнов „Орнамент и буква”. Акцентът в тази статия е поставен върху членението на текста с художествени средства – две заставки-миниаюри, инициали от няколко вида, включително една особена група от тях, в които буквата или част от нея е превърната в човешко бюстово изображение. Необичайният характер на тези изображения е бил предмет на няколко публикации, но включително и тази не отговаря на въпроса какво означават и какъв е техният произход. Към досегашните опити за тълкуване е прибавен още един – евентуалната (най-често опосредствана) връзка на изображенията с думи от псалтирните стихове. Декоративната композиция, т.е. членението на текста посредством заставките и инициалите, е разгледана на фона на печатни издания на Псалтира, които не са били предмет на такова проучване и успоредно с още три ръкописни паметника, които представляват много близки, малко по-късни по време паралели на Марковския псалтир – псалтирите Хил. 124, Псалтира на Аврам Димитриевич от 1669 в Зографската сбирка и Псалтира в състава на пловдивския Сборник на Аврам Димитриевич от 1674 г. От анализа на евентуалната връзка между „особените“ инициали – антропоморфните и зооморфните – и тяхното по-специално богослужебно предназначение се установява, че единствено в НБИВ 115 има по-ясно открити акценти върху псалми с функция в празничното богослужение на Пасха и Възнесение. Привлечена за сравнение, макар и не подробно разгледана, е група преписи на Псалтира, определяни като сръбски. Най-голяма близост помежду им, включително общ тип писмо, показват Марковския псалтир, псалтирите от Хилендар и Зограф, от сбирката на Р. Груич в Музея на сръбската православна църква (МСПЦ Груич 59)² и от сбирката на Матица сръбска (Нови Сад) РР III 41. Дискутира се, но без да бъде решен в една или друга посока, евентуалният светогорски произход на ръкописите и на модела, който те следват. Изводите се отнасят до установяването на нова типова композиция в луксозни за времето си псалтири, която усвоява значително по-ранни (византийски) образци: в нея се открояват началото, средата и края на псалмите, както и началата на катизмите.

10. **The Illuminated Old-Bulgarian Gospel Lectionaries in the Light of Their Probable Byzantine Models.** – В: Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь [т. 25]. Отв. ред. Элина Добрина. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2004, 277–289. – ISBN 5-86007-383-6.

---

² По водни знаци датиран 1635–1637 г., т.е. от същото време като Марковския псалтир.

С тази статия започва вторият тематичен подраздел на представените тук публикации, със статии върху украсата на Евангелието (№ 10–17, 21, 22). Независимо от датата на нейното отпечатване, тя спада към научната ми дейност преди хабилитацията за старши научен сътрудник II ст. (доцент) и включването ѝ в съвкупния хабилитационен труд е заради връзката с по-новите публикации. Подобно на изследванията върху Псалтира, фокусът е върху връзката украса – богослужение в преписите на Изборното евангелие поради характера на неговата структура от отделни четива, всяко маркирано с инициал, а по-големите дялове – със заставки. В запазените паметници на старобългарската книжнина най-голям е броят на изборните евангелия, при това от съкращения, съботно-неделен тип. Разгледана е декоративната композиция на кирилските ръкописи, известни като Ватиканския палимпсест и Савината книга, както и глаголическото Асеманиево евангелие. Изводите водят до следното: евентуалните византийски модели за двата кирилски ръкописа, от една страна, и за глаголическия, от друга, са типологично и хронологично различни. В същото време подходите към декоративната композиция в разгледаните ръкописи са индивидуални, доколкото се съди по маркираните инициали. Във Ватиканския палимпсест акцентите попадат основно върху избрани празници в месецослова и върху началото на цикъла на 12-те страстни евангелия; в Савината книга се очертават по-ясни акценти при циклите четива за Великия пост и отново Страстните евангелия. В Асеманиевото евангелие картината е значително по-сложна, включително поради използването на илюстриращи инициали и тя сочи, че ръкописът е бил приготвен по специален повод. При сравняването на акцентите в месецословите на трите ръкописа се налага изводът, че едва ли може да се търси специфична избирателност спрямо литургична традиция, а по-скоро става дума за традиционни топоси, свързани с големите празници според календара на Константинополската църква.

11. On the Illumination of the Lectionary Crypt. A.a.XVI. – В: *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Terza serie, vol. 2 (2005), 57–68.* – ISSN 0005-3787.

Изследваното изборно евангелие принадлежи към провинциалните гръцки ръкописи, писани в Южна Италия и не е било предмет на изкуствоведски интерес. Статията разкрива близостта на украсата с ръкописи на Нил от Росано, а в неговата декоративна композиция, която не е особено развита, акцентите, поставени чрез ярко открояващи се инициали, сочат, че спрямо литургичната им употреба са изтъкнати четивата за празничните дни около Рождество Христово. Направена е съпоставка с акцентите върху четива за големите и най-стари християнски празници в Асеманиевото евангелие и Ватиканския палимпсест, с което се потвърждава една традиция именно те да бъдат изтъквани чрез украсата. Съставът и съдържанието на криптофератския ръкопис също не са били изследвани, което дава възможност да бъде отбелязана една странност в цикъла четива от Евангелието на Йоан – отделянето на съботно-неделни четива и четива за дните от седмицата. Липсата на заставка в добавените седмични четива от Йоан води до извода, че ръкописът не е свидетел за ранна традиция в оформянето на тази литургична книга, а по-скоро за ползването на антиграф, в който са били включени определен брой четива, съобразени с предназначението на ръкописа за ограничен литургичен живот в една неустановена локална среда.

12. **Рилското четириевангелие от 1361 г.** – В: [Пета] 5. Меѓународна Хиландарска конференција. Зборник изабраних радова: љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима. Књ. 1. = 5th International Hilandar Conference. Selected Proceedings: Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries. Vol. 1. Београд: Raška škola; Columbus : the Ohio State University, Resource Center for Medieval Slavic Studies, 2006, 90–102. – ISBN 86-83337-24-3.

Статията представлява првото подробно проучване на украсата на Рилското четириевангелие НБКМ 31, което до този момент е единственото пряко свидетелство за книжовна дейност в манастира. Спецификата на украсата се изразява в наличието на фронтисписна композиция, представяща Триумфалния кръст, подход към украсата на редица по-ранни византийски ръкописи, но уникален за познатата южнославянска традиция. Установената от други изследователи кодикологическа особеност, която свързва ръкописа със сръбски ръкописи, писани в Хиландарския манастир, се потвърждава от типа писмо, а по този начин се подкрепя и тезата на Иванка Гергова за връзките между Рилския и Хиландарския манастир. Предложени са хипотези за повода, по който е било приготвено това евангелие, а в хода на разсъжденията се поставя и нерешеният от историците въпрос за принадлежността на Рилския манастир към българската или сръбската държава именно в този кратък хронологически отрязък между смъртта на владетеля Хрельо, в чието владение е влизал манастирът, и Рилската грамота, издадена от цар Йоан Шишман.

13. **Черепишкото евангелие.** – В: Историята и книгите като приятелство: сборник в памет на Митко Лачев. Състав. Надя Данова [и др.]. София: Гутенберг, 2007, 56–68. – ISBN 978-954-617-024-8.

В тематично обособените публикации, посветени на Евангелието, е заложена и друга връзка, произтичаща от интереса ми към ръкописи с повтарящи се художествени белези – в едни от случаите това са ръкописи, пренасящи някакъв модел по някаква причина (тук № 13, 14, 17), в другите случаи обекти са недостатъчно проучени късносредновековни книжовни средища, всяко търсещо облика си в специфични писмо и украса (тук № 15 и 20).

Сюжетът, инспириран от изследване на Анатоли Турилов, проследява взаимовръзките между няколко евангелия от края на XVI – началото на XVII в. с обща пресечна точка в т. нар. Черепишко евангелие от втората четвърт/средата на XVI в. По произход най-вероятно украинско според А. Турилов, евангелието, украсено с миниатюри на цял лист, заставки, инициали и богати декоративни рамки, е послужило за модел на луксозно изработеното Байчово евангелие (1577). Смятано за ръкопис, писан в Елешнишкия манастир, макар че преки данни за това обстоятелство не се разкриват в приписката-колофон, евангелието усвоява само две заставки от декоративната програма на украинския ръкопис. Посочените от А. Турилов ръкописи, към които добавям Зогр. I.б.8, показват при подробния изкуствоведски анализ, че част от копията са зависими едно от друго и че за част от тях писачите (които са и най-вероятните орнаментатори) трябва да са разполагали и с двата ръкописа-модела. След установените зависимости на „иконографско“ ниво възниква по-интересният въпрос защо Черепишкото, а

след него Байчовото евангелие, са станали авторитетни модели и кои са книжовните средища, които ги признават за такива, но до категоричен отговор за момента не се стига. Сигурно е, че Етрополското книжовно средище е един от приемниците на украсата, а също така, независимо от белите петна в историята на всички изследвани ръкописи, се установява, че тази група свидетелства за книжовна продукция, съобразена с различния социален статус на поръчителите – луксозна, представена след Байчовото евангелие в етрополските ръкописи, и значително по-скромна, представена от останалите евангелия с неустановена локализация. В доста заплетената история се вмъква и хипотезата на Иванка Гергова за донасянето на Черепишкото евангелие от св. Пимен Зографски във връзка с обновения от него Черепишки манастир през 1612 г., но значително по-ранното копиране в Байчовия ръкопис не я подкрепя. Разискван, но нерешен остава въпросът с добавените листове в Черепишкото евангелие³, чиито палеографски особености сочат към двете известни в началото на XVII в. и свързани помежду си средища – Врачанското и Етрополското.

14. Ръкопис 862 от Националната библиотека – още едно евангелие с изчезнали миниатюри? – В: Проблеми на изкуството, 2 (2009), 35–41. – ISSN 0032-9371.

Ръкописът е представен за първи път накратко в сп. Библиотека (вж. пълната библиография), а линията на изследване тръгва от една още по-ранна публикация (1996). В разширения вариант описанието на паметника е по-подробно и е снабдено с необходимите илюстрации.

Украсените листове в началата на евангелията са били откъснати, но това не пречи ръкописът да бъде идентифициран като представител на група евангелия с еднотипно писмо и с миниатюри на цял лист, следващи общ модел. Два от ръкописите (НБКМ 484 и ЦИАИ 18) са обсъждани в друга по-ранна моя статия, а са използвани като сравнителен материал и в публикацията тук с № 17.

Приносите са в уточняването на редица палеографски детайли, както и в опита да се установи хронологията на миниатюрите, съответно и на самите преписи в границите между 1620–1625 г. Освен иконографският, е използван и кодикологичният анализ. Изводите констатираат характеристиките на възможно по-голямата група евангелия със стандартизирани миниатюри на цял лист, противопоставени на „масовите“ евангелия с орнаментална украса и на евангелията с другия тип стандартизирана украса – кратовския тип миниатюри-заставки. Миниатюрите сигнализират за много по-сложни връзки с други евангелия, чиито палеографски характеристики отвеждат към други книжовни средища, а прототипът на повтарящата се тератологична заставка е от XIV в. Използваните модели потвърждават представите за специализирането на книжовни ателиета или центрове в изработката на определени видове книги, но което е по-важно, те говорят за съзнателния подбор на репертоар, чрез който

---

³ В друга моя публикация неправилно приписани на Даниил Етрополски; идентифицирани като част от Черепишкото евангелие при работата ми върху описа на славянските ръкописи в ЦИАИ, където се пазят няколко от тях, както и листове от оригиналната част на ръкописа.

книжовниците подчертават отликата на своите произведения спрямо други книжовни средища.

15. **Пшински или лесновски евангелия?** – В: *Beati Possidentes: юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на проф. дфн Боряна Христова*. Състав. и науч. ред. А. Тотоманова, Цв. Панчева. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий”, 2012, 288–302. – ISBN 978-954-523-131-5.

В първия том от описа на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен институт (ЦИАИ) Боряна Христова нарече Пшинско евангелие ръкописа ЦИАИ 353 и предположи, че Пшинския (Пчинския) манастир е мястото на неговото написване. Статията е опит да бъде проверена нейната хипотеза. По-подробното описание на украсата на този доскоро неизвестен ръкопис и особено на неговото изключително специфично писмо са основата, на която евангелието е приписано към група със значителен брой паметници, част от които вече са били идентифицирани от сръбски изследователи като група ръкописи, писани в Лесновския манастир. Към тях, освен Пшинското евангелие, добавям няколко отделни листа с портрети на евангелистите и евангелията от Зографския манастир Зогр. I.б.4, от Пловдивската библиотека „Иван Вазов“ НБИБ 22 (21) и НБКМ 866⁴, последните два също непроучвани досега ръкописи. Анализът на миниатюрите и на орнаменталната украса позволява обособяването на три подгрупи според ползваните от книжовниците копирки, които те са модифицирали според възможностите си. Тъй като за т. нар. лесновски ръкописи и за ръкописите, свързани с Пшинския манастир няма установени общи кодикологически характеристики, а произходът им обикновено спекулативно се отъждествява с мястото на намиране и тъй като чрез някои от повтарящите се заставки се установява пряка връзка с ръкописи на поп Йоан, работил в Кратово, е ясно, че произходът на всички обсъждани ръкописи трябва да се търси именно в географския район Кратово – Лесново – Пшински манастир и че засега няма причини „пшинската хипотеза“ да се смята за по-малко достоверна от „лесновската“.

16. **Изследователят читател на Добрейшовото евангелие** . – В: *Littera et lingua*. Електронно списание за хуманитаристика [Електронен ресурс], 3 (2014). – Описан на: 25.09.2015. – Начин на достъп (URL): <http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2014/11/3/mousakovae>.

Статията е разширен и с леко променена структура вариант на по-ранна публикация, който е включен в студия за ръкописа към едно за жалост неосъществено издание на текста на Добрейшовото евангелие, подготвено от Синтия Вакарелийска. Както и в първия вариант, целта е да бъдат систематизирани и огледани критично досегашните научни мнения за ролята на поп Добрейшо – ктитор, писач на ръкописа, или и двете заедно, за странните и необяснени до днес особености на миниатюрите, за произхода на ръкописа.

---

⁴ С отрязани листове на местата на местата на миниатюрите и с листове, допълвани с етрополски тип писмо.

Накратко казано, публикацията е по-скоро деконструкция на оформената представа за ръкописа, направена в този случай през погледа на „читателя“, с оглед тематичния характер на този брой на списанието.

17. Ръкописи от Охрид в Софийската народна библиотека (Украсени гръцки и славянски ръкописи от XI–XIV в. – В: Сборник. Музеј на Македонија – Археолошки, Етнолошки и Историски. Нова серија: Средновековна уметност, 5 (2006), 41–54.

Независимо от често срещаните в научни публикации твърдения за охридския произход на едни или други ръкописи, няма систематизирани кодикологически признаци, които да правят атрибуциите безспорни или поне в голяма степен приемливи. От трите избрани ръкописа двата гръцки са постъпили от Охрид, а третият – славянски, е приписан на Охридското книжовно средище в т. 5 от Описа на славянските ръкописи в НБКМ. Опитите да бъдат свързани и по произход с Охрид тези напълно различни помежду си паметници, не водят до особено положителни резултати. За първия, Изборно евангелие от XI или XII в. е предложена хипотезата, че той е един от ръкописите, дарени на охридската църква „Св. св. Константин и Елена“ от ктитора йеромонах Партений. Произходът на втория, Изборни апостол и евангелие от XIII в. с несъмнено провинциални черти, не беше установен⁵. Третият ръкопис, Четириевангелие от XIV в., съдържа в украсата си тератологична заставка, копирана в няколко ръкописа от XVII в. (ЦИАИ 18, НБКМ 484, ЦИАИ 30), която намира аналогии в ръкописи също от XIV в. с предполагаем хилендарски произход. Късните преписи имат отношение към Етрополската книжовна школа, а предпоставка за връзките на Етрополе с Хилендарския манастир е сръбското рударско население в града. Поради това, без да се отрича възможният охридски произход на ръкописа, Света гора се оказва негова равностойна алтернатива, а изводът от тази ситуация е, че има все още неизяснени редица факти по отношение на книжовните норми, въведени от трите ключови институции – Търновската, Охридската и Печката патриаршия в съответните исторически периоди.

18. Българската ръкописна книга през XIII в. – В: Сборник радова Византолошког института, 46 (2009), 299–312. – ISSN 0584-9888.

Тук е направен опит да се преразгледат оскъдните данни за времето, мястото и обстоятелствата, при които са създавани все още недостатъчно проучените български ръкописи от XIII в. За целта е поставен един основен проблем, обсъждан в публикации на други автори – реконструирането на графичната норма, въведена в столицата, но не само по отношение на писмото, но като съчетание от писмо и орнамент. За отправна точка са взети два, макар и не безпроблемно датирани ръкописа, Търновското евангелие от 1273 г. и Търновския апостол от 1276 или 1277 г., в чиито приписки (с по-късни възстановки на текст) са споменати цар Константин Тих и търновския патриарх Игнатий. Приписката в Търновското евангелие сочи и мястото на написване –

---

⁵ Междувременно епирският му произход беше доказан от Аксиния Джурова.

„царския град Търнов“. Като вероятни резултати от въвеждането на калиграфска норма са предложени Добрияновия и Драгановия миней, Ягичевия Златоуст, Погодиновия псалтир, Мануиловия апостол, ръкописи с различни степени и форми на близост с палеографските особености на двата търновски ръкописа. Посочените връзки служат за оформянето на тезиси, които би трябвало да бъдат взети предвид при необходимото изясняване в широк план на характера на ръкописната продукция в големите книжовни центрове – Атон, Търново и Охрид, евентуално и Синайския манастир.

19. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология: Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916). Състав. А. Лесенска. Пловдив: Нар. библ. „Ив. Вазов“, 2015, 247–263. – ISBN 978-954-9546-82-8.

Статията изследва появата през 20-те г. на XVII в. на специфично украсени южнославянски (български и сръбски) ръкописи, които могат да бъдат наречени луксозни. За разлика от луксозния ръкопис на византийските владетели, а и на българските владетели от XIV в., късносредновековният разчита на стандартизирана украса, опростена живописна техника, но и използване на злато, както и на тип писмо, пазещ традициите на търновския устав. Един служебник от Синай, който без колебание приписвам на ръката на книжовника „грешния Димитър“ и Марковския псалтир, приписан на същия книжовник от Дилиана Радославова, са първите датирани, чиято типова украса с модифициран вариант на кратовската заставка характеризира едната група луксозни ръкописи. В нея попадат също по-късните ръкописи на книжовника йерей Аврам Димитриевич⁶ и няколко псалтира и четириевангелия, пазени в Хилендарския манастир. Датираният ръкопис на същия Димитър документира началото и на другата група луксозни ръкописи – служебници и требници с авторски „портрет“ на цял лист. В сръбската научна литература се поддържа мнението за Хилендарския манастир като мястото, дало началото на тези два нови дизайна, но българските поръчители на два от ръкописите на Димитър, връзката с Карловския книжовен кръг чрез ръкописите на йерей Аврам отварят по-широка дискусия по въпроса (вж. обаче тук и № 27 с решение по-скоро в полза на Хилендар).

„Производството“ на тези ръкописи с все още неизяснен социален контекст издава желание чрез най-достойния за Бога дар да се покаже по-високият социален статус, който вече придобиват отделни представители на християнското население в Османската империя. На този етап констатираме появата на специфичен тип славянска красива книга, със (относително) скъпа украса като реплика на впечатляващите по брой и качество илюстрирани гръцки служебници и требници от втората половина на XVI до XVIII в. Несъмнено повлияните от това „сврхпроизводство на илюстрирани ръкописи“ във Влашко (Бузю), Александрия, Кипър, Метеора, Синай, Света гора и Русия южнославянски ръкописи сочат придържането към собствена, отграничаваща ги естетика. Небивалата книжовна активност, чиято продукция явно надхвърля

---

⁶ Когато Д. Радославова убедително свързва с „грешния Димитър“.

чисто богослужебните нужди, трябва да е осигурявала количества ръкописи за престижни, поклоннически в голямата си част дарения и по този начин е съдействала за придаването на особен блясък и емблематична представителност на църковния ритуал в големите религиозни средища на Балканите. Това означава, че ръкописната книга е впрегната, в качеството ѝ на особено ефективно визуално средство, в усилената верска пропаганда, която бележи книжовните и общокултурните процеси на балканския XVII в.

20. **Sixteenth Century Scribes from Sofia? A Palaeographical Insight.** – В: Герои. Култове. Светци: изкуствоведски четения 2015. Науч. ред. Иванка Гергова, Емануел Мутафов. София: Институт за изследване на изкуствата към БАН, 2015, 73–89. – ISBN 978-954-8594-55-4.

Концепцията за Софийската книжовна школа от XVI в. се основава на литературни и езикови свидетелства, почерпани от творбите на поп Пейо и Матей Граматик, съставени за култовете на софийските новомъченици. Изследователите обикновено приемат приписките на писачи или на собственици на книгите като аргумент за софийския произход на даден ръкопис, но нито мястото на намиране означава автоматично място на произход, нито понятието за школа е напълно задоволително. Затова в ръководена от мен дисертация беше направен опит за извеждане на изкуствоведски критерии при определянето на ръкописи със софийски произход, а статията разглежда слабо проучените палеографски особености на част от тези ръкописи, необходими за такава атрибуция. Отправна точка е фрагментът, съдържащ Кратка служба с житие на св. Георги Кратовски, пришит към миней за февруари на рилския книжовник монах Спиридон. Според други автори фрагментът е най-ранният засега запазен препис на творбата на поп Пейо, от около средата на XVI в. Относителната му хронологична близост до мъченическата смърт на светеца (1515) допуска предположението за изписването му в София. Предварителните резултати от проучването на пет евангелия, писани със същия много специфичен тип писмо, вземат предвид преобладаващо косвените доказателства за софийския произход на групата и на рилския фрагмент. При направените уговорки, включително по отношение на по-рано засвидетелствания сръбски култ на светеца и ранните преписи със служби за софийските новомъченици на кратовския книжовник Лазар, се очертават контурите на едно софийско ателие (или „школа“) с внушителен брой писачи, просъществувало между втората и последната четвърт на XVI в. Събраните палеографски данни осигуряват основа за по-нататъшни проучвания.

21. Йоан Кръстител побеждава змея. – В: Старобългарска литература, 33–34 (2005), 275–288. – ISSN 0204-868X.

Предложена е интерпретация на инициала в Асеманиевото евангелие, който илюстрира четивото за 24 юни, Рождество на св. Йоан Кръстител. Статията внася корекции и разширява темата, подхваната в „Илюстрираните глаголически евангелия“ (1996) в разгърнат на няколко нива семантичен анализ. Странността на инициала се състои в комбинацията от необичайно изображение на св. Йоан като младеж с огненочервени коси и изображение на змей в долната част на буквата. Християнската екзегеза свързва Пс. 73: 13–14 със събитието на

Христовото кръщение⁷, а оттам и чрез апокрифите е обусловено изобразяването на стъпкани змии под нозете на Христос. И тъй като в Кръщението се изявява уникалната роля на св. Йоан Предтеча и Кръстител, разбираме логиката на тази съкратена иконографска версия на Кръщението. Това е първото, библейско ниво, на което се „разчитат“ изображенията. На следващото ниво те са разгледани през християнския календар, възпоменаващ светеца, с езическите реликти в него на празниците Еньовден и Усекновение, които отвеждат към трансформирания култ на соларния бог Аполон. В тази връзка третото ниво на интерпретация третира изобилната соларна символика в посветените на светеца творби на св. Климент Охридски, с което се връщаме към локализацията на ръкописа в Охрид, където е активен култът на св. Климент.

22. Графическата сегментация на текста в Асеманиевото евангелие. – В: Slovo (Zagreb), 56–57 (2008), 391–404. – ISSN 0583-6255.

Следващите три статии (№ 22–24) отразяват онази част от моите научни занимания, които са свързани с интереса ми към глаголическите ръкописи, датиращ от първите години на научната ми работа.

Въпреки че е изучавано от практически всички гледни точки, а освен това е предмет на множество изкуствоведски проучвания, Асеманиевото глаголическо изборно евангелие (*Ac*) е по-малко изследвано от гледна точка на неговото литургично съдържание, изявено чрез една разработена декоративна система. В продължение на предишни публикации, тук по-подробно се анализират йерархично структурираните орнаментални средства, използвани от книжовника в синаксарната и месецословната части на ръкописа и се търсят паралели на цялостната композиция във византийски изборни евангелия. Повечето цитирани примери се отнасят до ръкописи с константинополски произход от X и XI в. Същевременно повече внимание е отделено на една специфична литургична рубрика в *Ac*, обозначаваща цикъла на 12-те страстни евангелия, за която се открива паралел във византийски лекционар от IX в. Признакът е посочването на литургичното време, в което се изпълнява четенето на цикъла: нощта на светия петък. Изказано е мнението, че само по-нататъшни сравнителни изследвания от тази гледна точка биха спомогнали за разрешаване на дискусиите около датирането на ръкописа и неговите образци, както и за изясняване на литургичната традиция, към която той принадлежи. Тъй като количеството проучени от автора гръцки изборни евангелия от IX и X в. не е достатъчно, всеки извод трябва да се смята за първоначален. Въпреки това изследването дава един по-задълбочен поглед върху метода на работа на славянския средновековен книжовник, украсяващ преписи на Изборното евангелие.

---

⁷ Лиляна Мавродинова основателно е отбелязала пропуската на тази връзка в предишната ми публикация. Поради засичане на времето, в което излиза нейната статия, а моята е предадена за печат, не съм успяла да включа необходимата библиографска справка.

- 23. Глаголическите старобългарски ръкописи от X и XI век: състояние на проучванията върху тяхната украса.** – В: Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура : международна научна конференция, София, 6–8 октомври 2014 г. Съст. Васил Гюзелев, Георги Николов. София, 2015, 760-779. – ISBN 978-954-509-540-5, 978-954-509-539-9.

Темата на статията с обобщаващ характер е провокирана от въпросите около традиционно даваните датировки от края на X – началото на XI в. на повечето глаголически старобългарски ръкописи и по-конкретно, възможно ли е да се отнесат към Самуиловата епоха някои от тях. Изворите не поднасят такива сведения, а единственият ръкопис, свързан с времето на владетеля и с въведения от него култ към св. Ахилий Лариски, както и с Охридската книжовна школа, е Асеманиевото евангелие (*Ac*). Неизбежната аргументация по косвени данни на поколения изследователи за времето на възникване и за художествените източници на глаголическите ръкописи оставя необяснена пропастта между установената по езикови и текстологични признаци огромна дейност на Преславската и Охридската школа и пълната липса на конкретни ръкописи, традиционно смятани за безвъзвратно загубени. Освен това, моето впечатление е, че се размива гледната точка върху глаголическите ръкописи. Те биват определяни едновременно като свидетели на най-ранната украса и като съвременни на провинциални гръцки ръкописи с архаизираща украса, писани в Южна Италия в края на X и началото на XI в. Възможно ли е тази пропаст да бъде смалена, ако се фокусираме върху Самуиловата епоха? За целта е направен обобщен преглед на съществуващата изкуствоведска литература и са изложени критичните точки в нея на базата на един конкретен случай, какъвто е *Ac*. Заключениеята са представени под формата на предложени възможности за по-нататъшни проучвания при няколко необходими съображения: потвърждаване на ролята на Охрид като значително средище с пресичащи се културни връзки по време на голяма политическа нестабилност; преразглеждане на въпроса възможно ли е да съществува и на каква легитимация се опира непрекъснатата за близо три столетия (или възстановена?) институционална връзка с манастирите от византийската провинция; възможно ли е да се смята, че един евентуално доказан късен произход на глаголическите ръкописи не просто доказва тяхната анахроничност в отношение на украсата, а че в нея може да бъде съзрян идеологически феномен, в който се проявява ново активиране на глаголическата традиция като инструмент за поддържане на колективната културна памет в критична политическа ситуация.

- 24. The Dragon/Snake Motif in the Illuminated Old Glagolitic Manuscripts.** – Slovo, 66 (2016), in print.

В продължение на тема от по-ранни мои публикации, тази се концентрира върху мотивацията за включването на конкретен мотив в украсата на глаголическите ръкописи. Разгледан като цяло, техният репертоар от преобладаващо геометрични форми, слабо развити растителни мотиви, редки човешки изображения и постоянно присъстващи животински изображения, демонстрира определена идея за оживяването на писаното слово, на която се подчинява украсата на християнската книга изобщо. При изразяването чрез художествени

средства на пронизващата цялото творение Божия мъдрост, тяхната организация следва принципите на ред и хармония, а внимателният им подбор обозначава пълнотата и разнообразието на вселената. Без да е изключение, доколкото един общ визуален речник е възприет в ранната фаза на християнската култура на Изток и на Запад, украсата на глаголическите ръкописи се отличава с подчертано аниконични решения. Сред тях мотивът змия/дракон е особено активно използван със своята амби- и поливалентна символика, присъща на митичното, фолклорното и християнското мислене. Събраният материал подканва към задълбочено сравнително изследване, което би установило прототипите, пътищата на влияние и начините на адаптиране, за да открие евентуално спецификата на мотива спрямо други ръкописни традиции, на първо място тази на гръцките ръкописи, писани в Южна Италия. Предварителните наблюдения върху формалните характеристики на мотива змия/дракон в Зографското евангелие, Клоцовия сборник, Асеманиевото евангелие, Мариинското евангелие, Боянския палимпсест, Синайския псалтир и Синайския евхологий водят до убеждението, че славянските книжовници разработват свои варианти при усвояването му като една от ключовите концепции, чрез които да изразят двойния символизъм – като „картина“ в себе си и като образ, отнесен към думата/текста, на новите, изобретени глаголически букви.

25. The Menologion of Basil II – A Hypothesis Raised and Rejected. – В:

Хризограф: вып. 3. Сост. и отв. Ред. Элина Добрынина. Москва: Сканрус, 2009, 62–75. – ISBN 978-5-93221-141-0.

Следващите три публикации (№ 25–27) са обединени от водещата тема за методите на работа на средновековния книжовник, които той използва както при украсяването на ръкописите, така и при тяхното изписване.

Първата статия третира въпроса за отношението оригинал – копие при изработването на ръкописите. Предлагат се съображения в полза на оригиналността на Ватиканския Менологий на император Василий II, които продължават размислите на Ихор Шевченко в негова публикация от 1962 г. Основният проблем се състои в установяването на принципите, по които биха могли да се разграничат авторската компилация и механичното копиране на вече съществуващ образец. Самият Шевченко отбелязва невъзможността да се обяснят всички особености на ръкописа с „неизвестния“ или „загубения“ прототип. Въз основа на направените от него изследвания на кодикологическите особености на ръкописа и метода на работа на осемте художници, изработили миниатюрите, е направен изводът, че всички „нарушения на правилата“, които той е установил, са по-скоро аргумент в полза на новаторска идея, отколкото свидетелство за прибързана работа по готов образец.

26. Pimen of Zograph's Manuscripts as an Example of Collaboration Among Scribes. – В: Хризограф: вып. 2. Отв. ред. Элина Добрынина. Москва:

Сканрус, 2005, 169–199. – ISBN 5-93221-078-8.

В тази статия се разисква сътрудничеството в екип от книжовници чрез примера, подаден от ръкописи, в които участва св. Пимен Зографски. Неговото Житие не дава сведения за уменията му като книжовник-преписвач, но подписаните Миней за ноември (1618) и Октоих (без дата), както и атрибуираният му Миней

за август⁸, сочат, че, без да бъде калиграф, той е преписвал богослужебни книги. Прегледът на ръкописите, с представени в таблици различните ръце, установи, че изцяло писан от него, с едно малко изключение, е ноемврийският миней, докато в другите два ръкописа работата е разпределена между голям брой писачи, като пименовия дял е скромнен. Оттук следва изводът, че Пимен е бил по-скоро организатор и „надзорник“ на една конкретна поръчка, функции, за които тези ръкописи са рядък източник на информация. Опирайки се на реконструкцията на пименовата дейност, направена от Иванка Гергова въз основа на Житието, изказвам мнението, че Октоихът е последният пименов ръкопис и че загубената днес рисунка върху неговата подвързия е един от изключително редките случаи на модел за копиране, оставен в случая от Пимен. На фона на предположенията, че двата минея са част от една поръчка за Сеславския манастир и че Октоихът е дарен като един вид завещание (възможно също за Сеславци), се поставя отново въпросът къде е била изпълнена поръчката и от какви книжовници – в софийския манастир или в Зографския, като и за двата няма сведения за извършвана там книжовна работа в този период.

27. **Даниил Мазач.** – В: Етрополската книжовна школа и българският XVII в.: сборник материали от Националната конференция „Етрополската книжовна школа и културният живот през XVII век в българските земи“, София, 20–21 май 2010). Състав. и науч. ред. *Елисавета Мусакова*, Елена Узунова. София: Нац. библ. „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 172–188. – ISBN 978-954-523-121-6.

След студията на Божидар Райков това е другото, по-подробно изследване на ръкописите на известния етрополски книжовник, който едновременно изпълнява и украсата, включително с миниатюри. В един от ръкописите си той се подписал като „мазач“, прозвище, изтълкувано от Б. Райков като равностойно на декоратор/художник. Езиковите справки и твърде посредственият характер на миниатюрите правят предложението неприемливо. Фактът, че Даниил не се подписал така в нито един от своите илюстрирани ръкописи, навежда на мисълта, че приписката по-скоро фиксира извършен труд – измазване, боядисване, който обаче не можем да свържем с конкретно събитие в Етрополския манастир или в града Етрополе. Липсата на запазени фрески и икони от XVII в. в ареала на Етрополската книжовна школа, а и елементарната художествена изработка отнемат възможността миниатюрите на Даниил да бъдат поставени на по-широк художествен фон, а тяхната конвенционалност дооформя представата, че той няма собствен художествен почерк, а механично ползва различни типови образци. Един от тях е идентифициран в гравюрата от печатния Апостол на Иван Фьодоров, отпечатан в Лвов през 1574 г., а друг се открива в идентичните заставки-миниатюри в евангелието НБКМ ОББ 2 и в две анонимни евангелия, пазени в Хилендарския манастир. Така, освен потвърдението афинитет на Даниил към украинските печатни книги⁹ (възможно и ръкописи), се появява въпросът дали другите образци са със светогорски

---

⁸ В Сводния каталог на българските ръкописи, запазени в България, издаден през 1982 г.

⁹ Известно е, че в Данииловия сборник от 1626 г. (НБКМ 304) е преписано печатното издание на Иван Фьодоров и Пьотър Тимофеевич (Заблудов, 1569), съдържащо Учително евангелие.

произход и дали от оскъдните данни може да се заключи, че Даниил е пребивавал на Атон. Интересно обстоятелство е, че и двата ръкописа на йеромонах Даниил, обвързани с украинската книжовна традиция, са били светогорски поръчки. Затова в изводите, отнасящи се до неговите илюстрирани ръкописи, натежава хипотезата за избора в тях на образци, легитимирани чрез институционалната мрежа на Печката патриаршия. В допълнение към обрисувания портрет на книжовника са коментирани писмото и украсата на неизследваните ръкописи – Псалтир и Служебник, на друг книжовник, граматик Прия, които позволяват допускането, че той е бил възпитаник на Даниил.

28. Зоран Ракић. *Српска минијатура XVI и XVII века*. Београд : Универзитет, Православни Богословски факултет, Институт за теолошка истраживања : Универзитет, Филозофски факултет : Света Српска Царска Лавра Хиландар, 2012. / Zoran Rakić. *The Serbian Miniature of the 16th and 17th Century*. Beograd : University, Orthodox Theological Department, Institute of Theological Studies : University, Department of Philosophy : Saint Serbian Royal Lavra Hilandar, 2012. 356 pp. ISBN 978-86-7405-108-5, COBISS.SR-ID 187426060. – Scripta & e-Scripta, 14–15 (2015), 389–397 (рецензия; името на автора е пропуснато).

Рецензията е свързана с работата ми в последните години с ръкописи от същия период, някои от които включени и в предишни публикации на З. Ракич.